

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (97)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Антропология

Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ нового Казахстана – прямой наследник насельников с 50-вековой историей на древней предковой казахской земле 4

Археология

Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК 12

Этнография

Жайлыбай Д.Ж. XIX-XX ғғ. қазақ халқының неке және отбасылық дәстүрлеріндегі материалдық емес мәдени мұраның көріністері 21
С.Дж. Атдаев. Тигры в историческом прошлом Туркменистана 32
Камунов С.Р. Б. Сарыбаевтың қазақ аспаптарын жаңғыртудағы еңбегі және ҚР Ұлттық музейіндегі коллекциясына берілген сипаттама 51

Филология

Карипбаев Ж. Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы неоклассикалық нәзира дәстүрі 60
Жалмырза А.А. Тіл үйренуде салт сөздерге жүгіну: мақал-мәтелдерді қолданудың кейбір аспектілері 76

Тарих / История

Ақтайлақ Б.Б. Ақмола жеріндегі қуғын-сүргін тарихынан 84

Бейнелеу өнері / Изобразительное искусство

Танымова Е.А. Творчество казахских художников актуального искусства в контексте мирового культурного наследия 92

Музей ісі / Музейное дело

Гиззатов С.М. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қытай елі арасындағы мәдени байланыстар 101
Елеусізова Қ.Ж. Ақтөбе облысы өлкетану музейлерінің қазіргі этномәдениетке ықпалы .. 110
Сайлау А., Әубәкір Г. Сыр бойындағы батырлар мұрасы 121

Киелі география / Сакральная география

Кошман Т.В. Культурные объекты оседлой культуры как источник эпохи 129
Төлегенұлы Қ., Кукушкин А.И., Букешова Г. Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы архив құжаттары негізінде 139

CONTENTS

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A. The kazakh people of new Kazakhstan is a direct successor of the residents with a 50-century history on the ancient anethorial kazakh land 4

Archeology

Abisheva A.A. Balbals as part of the fund of the National museum of the Republic of Kazakhstan 12

Ethnography

Zhaylybay D.Zh. XIX-XX centuries manifestations of non-material cultural heritage in kazakh marriage and family traditions 21
S.J. Atdaev. Tigers in the historical past of Turkmenistan 32
Kamunov S.R. B.Sarybayev's contribution to the modernization of kazakh instruments and description of the collection in the National museum of the Republic of Kazakhstan 51

Philology

Karipbaev Zh. Neoclassical nazira tradition in the work of Abay Kunanbayuly 60

Zhalmyrza A.A. Using paremiology in language learning: some aspects of the use of proverbs 76

History

Aktilak B.B. From the history of repressive policy in Akmola 84

Art

Tanymova Y.A. Creativity of kazakh artists of contemporary art in the context of world cultural heritage 92

Museum business

Gizatov S.M. Cultural relations between the National museum of the Republic of Kazakhstan and China . 101

Eleusizova K.Zh. Influence of local history museums of Aktobe region on modern ethnoculture 110

Sailau A., Aubakir G. Heritage of the heroes of Syrdarya 121

Sacred geography

Koshman T.V. Cult objects of settled culture as a source of the epoch 129

Tolegenuly K., Kukushkin A.I., Bukeshova G. Place-names of the Tengiz-Korgalzhyn region: based on archival documents of the end of the 19th and the beginning of the 20th century 139

FTAMP: 18.41.09.

Камунов С.Р.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ. Қазақстан
e-mail: skamunov@gmail.com

Б. САРЫБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ АСПАПТАРЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ЕҢБЕГІ ЖӘНЕ ҚР ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНДЕГІ КОЛЛЕКЦИЯСЫНА БЕРІЛГЕН СИПАТТАМА

Мақалада қазақ мәдениетінің негізгі салаларының бірі – қазақ музыкасы бойынша зерттеу жүргізген белгілі ғалым, қазақ өнерінің дамуына орасан зор үлес қосып, саналы ғұмырының барлығын қазақ музыка аспаптарын зерттеуге арнаған аспаптанушы, этнограф, педагог Болат Шамғалиұлы Сарыбаевтың көне музыкалық аспаптарды зерттей отыра, қазақ музыка мәдениетін өркендетуге барынша атсалысқандығы, бұрын ешкім білмеген көне аспаптарды қайтадан жаңғыртқандығы туралы айтылатын болады. Сондай-ақ оның өмір жолының сан алуандығы, осы жолға қалай келіп, оған кімнің сеп болғандығы, көне музыкалық аспаптарды Қазақстан өңірлері бойынша жинап, олардың ойналу тәсілдерін меңгеріп қана қоймай, шәкірттеріне де үйретіп, сол аспаптардан тұңғыш болып оркестр құрып, жоғалған аспаптардың оқу орындарында оқытылуына дейін қол жеткізгендігі тілге тиек болмақ.

Түйін сөздер: Болат Сарыбаев, музыкалық аспаптар, домбыра, қобыз, аспаптану.

Кіріспе

Қазақ ежелден өнер, ғылымға жаны жақын болған. Музыка, әуен десе ішкен асын жерге қойып, қандай қилы заман болмасын, өз мәдениетін жоғары қойып отырған. Іңгәлап дүние есігін ашқан сәттен бастап, еститіні бесік жыры мен әженің тәтті үнімен айтылатын өлеңдері бола тұра музыкадан алыс болуы заңға қайшы, табиғатқа жат болар еді десек, артық айтқан емес. Ерте заманнан-ақ қазақ дала жұрты болып, табиғатпен етене сырласып, сұлу әлемнің барлық әуенін құлағымен естіп, өсімдіктен, ағаштан, темірден, жезден,

теріден, сүйектен, тағы басқа табиғаттың бай мұрасынан аспап жасап, ол аспаптан әуезді күй шығара білген. Алайда көне заманның есті әуезі кейіннен әртүрлі себеп салдарынан барлық дерлік байлығынан айырыла жаздады.

Сол ұмыт болған қазақтың аспаптарын қайта жаңғыртып, олардың кең түрде насихатталуына мол еңбек сіңіріп, артына баға жетпес мұра қалдырған Болат Шамғалиұлы Сарыбаев еді.

Болат Сарыбаев қазақтың 300-ге жуық көне аспабын шәкірттерімен бірге жинап, оларды жүйелеген, қазақтан шыққан алғашқы аспаптанушы ғалымдардың бірі. Ол өткен

ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақта ұмыт болған көне аспаптарды зерттеп жинаумен айналысты. Сол кезден бастап Алматыдағы консерватория оқытушысы бола жүріп, өз үйінің бір-екі бөлмесін жинаған аспаптарына арнап, шағын музейге айналдырған. Зерттеуші ғалым көне аспаптарды қазақтың бай өлкесінен жинай отырып, ауыл-аймақтарды аралап, аспаптың құрылысын жан-жақты зерттеп, орындау әдістерін меңгерді, онымен қоса шәкірттерін де осыған баулыды. 1968 жылы көне ұлттық музыкалық аспаптардан ансамбль де ұйымдастырды. Болат Шамғалиұлы аспаптарды ойнау тәсіліне қарай мынадай түрге бөледі: үрлемелі, ұрмалы, сілкімелі, ысқышты, ішекті, шертпелі, тілшекті.

Негізгі бөлім

Ұлттық музыкалық аспаптар туралы айтқанда, Болат Шамғалиұлы Сарыбаевесімінің ойға оралуы заңды. Ол тарих қойнауында қалған аспаптарды қайта жаңғыртып, қатарға қосқан ғибратты ғалым, аспаптанушы әрі музыкатанушы.

Болат Сарыбаевтың өмір жолын таңдауына атақты күйші-домбырашы Дина Нұрпейісова ықпал еткен. Дина Кенжеқызы II Дүниежүзілік соғыс кезінде біраз уақыт Сарыбаевтар әулетінің үйінде тұрған. Сонда Болаттың музыкалық қабілетін байқап, өзінің домбырасын сыйға тартқан екен. Кейін Болат Алматы консерваториясына оқуға түсіп, ойдағыдай аяқтаған соң сол киелі қара шаңыраққа ұлт-аспаптар кафедрасына қызметке орналасады. Сол жылы Ахмет Жұбанов оған ғылым жолына түсіп, көне аспаптарды зерттеу керекін айтыпты.

Болат Сарыбаевтың шәкірті Жарқын Шәкәрімнің айтуы бойынша, 1968 жылға дейін қазақта тек қана төрт музыкалық аспаптың атауы белгілі болған. Олар: домбыра, қобыз, дабыл, сыбызғы. «1968 жылға дейін жетіген, шертер деген аспаптардың болғанын иісі қазақ білмеген. Олар – сонау түркі дүниесінен жеткен аспаптар. Оның бәрін Б. Сарыбаев тірілтті. Сонымен бірге, үскірік, сазсырнай, мүйізсырнай, бұғышақ, асатаяқ және т.б. аспаптарды да қатарға қосты» дейді Шәкәрім (Сарқыт, 2018).

Болат Сарыбаев аспаптарды қазақ даласына сапар шеккен саяхатшылардың

жазбаларынан тапқан. Ол туралы өзі «Қазақтың музыкалық аспаптары» деген кітабында: «Соңғы жылдары ұмыт қалған аспаптарды тауып, оларды қайта жаңғырту жөнінде бірқатар жұмыстар істелді. Біз саяхатшы-этнографтардың жазбаларын, мұражайларда сақталған аспаптар үлгісін пайдалана отырып, домбыраның бірнеше түрін, соның ішінде үш ішекті домбыраны, шертер мен жетігеннің 5-6 түрін, даңғыра, дабыл, асатаяқтың 8 түрін, қылқобыз, сазсырнай, үскірік, сыбызғы, барлығы 50-ге тарта музыкалық аспаптар жасаттық» деп жазады (Шәкәрім, 2013: 10).

Болат Сарыбаевтың музыка ғылымына қосқан тағы бір сүбелі еңбегі – екі ішекті қобызды қайта жаңғыртуы. Консерваторияның сол кездегі ректоры Еркеғали Рахмадиевке айтып, аспаптың осы түрінің оқу орнында оқытылуына қол жеткізеді. Ғалым зерттеу жұмыстарын мұнымен тоқтатпай, көне аспаптардың географиялық картасын сызады; аспаптардың түрлеріне қарай топтастырып, кестесін жасайды; қазақ тарихында бірінші рет көне аспаптар ансамбліні құрады. Қамыстан жасалған сыбызғылар, үш ішекті домбыра мен шаңқобыз, қобыз бен бұғышақ, қобыз бен сазсырнайды қосып дуэт шығарады.

1980 жылдары Болат Сарыбаев Өзбекәлі Жәнібековпен ақылдасып, музыкалық аспаптар музейін ашу туралы шешім қабылдайды. Бірақ өзі жинаған аспаптарын беруден бас тартады. Сарыбаевтың зор үлесі мен ерен еңбегінің арқасында Ықылас Дүкенұлы атындағы ұлт аспаптар музейі ашылады. Музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарының негізіне Б. Сарыбаевтың Өзбекстанда өткен конгресте жасаған ғылыми баяндамасы алынды. Кейін оның коллекциясы туралы алып қашпа әңгімелер көбейіп кетті. Біреулері «сатылып кетті» десе, енді бірі «қараусыз қалған» деп еш негізсіз қауесет таратып жүрді. Алайда 90-жылдары аспаптанушы өмірден өткеннен кейін туыстары Ықылас Дүкенұлы атындағы Ұлттық музыкалық аспаптар музейіне оның бар коллекциясын тапсырған. Кейіннен Президенттік Мәдениет орталығы қорына, одан соң араға 12 жыл салып ҚР Ұлттық музейінің негізгі қорына келіп түсті.

Өткен ғасырдың 60-70-жылдарында баспа беттерінен сол замандағы жұрт түсінде көрсе есіне түсіре алмайтын, әлдеқашан ұмыт болған аспаптарды ұстап тұрған Болат Сарыбаевтың

суреттері көзге шалына бастады. Бұл – халықты таңдай қақтырып, дүр сілкіндірген әрі таңданарлық жаңалықтар еді. Сол жердегі Б. Сарыбаев атауларын атап, түрін түстеген көне музыкалық аспаптардың көбі қазақтың ерте заманғы музыкалық аспаптары болып шықты.

Олар: жетіген, шертер, дудыға, асатаяқ, қос сырнай, үскірік, сазсырнай, қоңырау, тастауық, қурай-ысқырғыш, ұран, ысқырауық, қауырсын сырнай, мүйіз сырнай, үшпілдек, бұғышақ, керней, даңғыра, сылдырмақты қамшы тәрізді тізіле береді. Бұл сөзіміз дәлелді болуы үшін сол жылдары «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған С. Армановтың мақаласынан үзінді келтіруге болады. Онда: «Осы салада көп жылдан бері зерттеу, іздестіру жұмыстарын жемісті жүргізіп келе жатқан этнограф-ғалым Болат Сарыбаев қазақ даласында 24 түрлі аспаптың қолданылғандығын толық дәлелдеп, олардың барлығын да өмірге қайта оралтып

отыр», – деп, Б. Сарыбаев зерттеген аспаптарды атап өтті (Сарыбаев, 1981: 6).

Сонымен, Жарқын Шәкәрімнің айтуы бойынша XX ғасырдың екінші жартысында қазақ музыка мәдениетінде Б. Сарыбаев екі басты ғылыми жаңалық ашты.

Біріншісі: қазақ халқы мен түркі халықтары музыкалық аспаптарының санын және бітімін танытатын, орындалу ерекшеліктерін айқындайтын – «БОЛАТ САРЫБАЕВ КЕСТЕСІ».

Екіншісі: Б.Сарыбаевтың ғылыми жобасына негізделген, көне аспаптар сақталған, аймақтық – «БОЛАТ САРЫБАЕВ КАРТАСЫ».

Ғалым ашқан осы екі жаңалық аспаптану ғылымының бағдаршамы болып қалыптасты. Ендігі кезекте қандай да болсын көне аспап табылып, қайта жаңғырып жатса, «Болат Сарыбаев» кестесіне (Кесте 1) тіркелетін болады. Ол музыкалық аспаптың қай өңірде табылғаны «Сарыбаев картасында» белгіленетін болады (Ж. Шәкәрім, 2013: 21).

Кесте 1

Болат Сарыбаевтың аспаптарды жіктеу кестесі

Қазақтың музыкалық аспаптарының жіктелуі	
I. Үрлеп тартылатындар:	
Тармақталуы:	Аспап атаулары:
Флейталық	– үскірік, қурай-ысқырғыш, сазсырнай, үшпілдек, сыбызғы, – ысқырауық, тастауық
Тростық	– қауырсын сырнай, қамыс сырнай, – қос сырнай
Мундштуктік	– ұран, керней, – мүйіз сырнай, бүгішек
II. Ішекті:	
Тармақталуы:	Аспап атаулары:
Шертіп ойналатын	домбыра, жетіген, шертер
Қияқпен ойналатын	қылқобыз
III. Мембраналы:	
Ұрып ойналатын	– дабыл, кепшік, даңғыра, шыңдауыл, дудыға, дауылпаз.
IV. Сым тілшелі	
	– шаңқобыз
V. Сілкіп ойналатындар:	
	– асатаяқ, шың, – қоңырау, сылдырмақты қамшы

Жоғарыдағы кестенің ішінде көрсетілгендей, ұрмалы аспапқа жататын, темір теңгешелер ілінген көне асатаяқ аспабы соңғы уақытқа дейін белгісіз болып келді. Тек бұрынғы өткен бақсы-балгерлердің арасында оның бірнеше түрі болғандығы айтылады. Болат Сарыбаевтың музейінде Қазақ ССР-ның Халық суретшісі Әбілхан Қастеев салған картинада асатаяқ аспабының ерекше бір түрі бейнеленген.

Болат Сарыбаев бұдан жарты ғасыр бұрын белгісіз көне аспаптардың тағы бірін бізге анықтап берді. Ол – шертер аспабы. Осыдан 150 жыл бұрын Париж қаласында басылып шыққан поляк революционері Бронислав Залесскийдің «Қырғыз далаларындағы тіршілік» атты альбомын оқи отырып Болат Сарыбаев көптеген мағлұмат алады. Маңғыстау өңіріне жер аударылған Залесский альбомында қазақ ертегілерін жазып, сол ертегілері бойынша өзінше суреттер де салған. Гравюралық бір туындысында Мырзақай деген жыршыны бейнелеген екен. Оның қолында мойыны қысқа, пернесі жоқ, шанағы ойылып жасалған, шағындау келген аспап бейнеленген. Аспапты сол қолына ұстап, оң қолының саусақтарымен шертіп ойнайтыны көрініп тұр. Сондықтан бұл аспапты Болат Шамғалиұлы шертер деп тұжырымдады. Бұны ол музыка аспаптарын жасайтын эксперименталды шеберханада альбомында көрсеткен шертердің үлгісін жасады (Сарыбаев, 1978: 8).

ҚР ҰМ қоры, Сарыбаев коллекциясындағы «Қылқобыз» – қазақтың байырғы, қоңыр үнді,

зарлы, терең дауысты, салмақты дыбысты, ағаштан жасалатын музыкалық аспабы. Сонау IX ғасырдан бері келе жатқан киелі аспаптың тарихы өте тереңге бойлайды. Қорқыттың заманынан бастау алып, ғасырлар бойы қазақтың мұңын жоқтап, рухани маңыздылығын жоғалтпай келеді.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7765 жәдігеріне сипаттама:

Қылқобыз тұтас ағаштан ойып жасалған, алайда мойнының орта тұсынан буылып, екі бөлікке бөлініп, жиналмалы сипатта келеді. Жәдігердің басты ерекшелігі де осында: мойнынан бөлініп, тұтастырған кезде ілмекке ілініп тұрады. Қобыздың ерекшелігі бұл ғана емес. Жәдігердің мойын тұсы түрлі өрнектермен: ромб, күмбез тәрізді, ирек сызықтармен безендірілген. Алақан тұсында, яғни бас жағындағы құлақтары бекітін жері де суретпен өрнектелген. Ол жерде екі кептер құсы, тау, шыршалар, спираль тәрізді ою-өрнектер, гүл тәріздес және шеңбер тәріздес ою-өрнектер әшекейленіп салынған. Өрнектеуде жасыл, қоңырқай түстер пайдаланылған. Қобыздың бет қақпағына тері тартып, оның ішкі ойығы арқылы керіп, бекіткен. Шанағы кәдімгі басқа қобыздағыдай дөңес емес, тегіс келеді (Сур. 1). Бетқақпағында бір үлкен, үш кіші, барлығы төрт тесікшесі бар. Бұл да қобыз үнінің терең, тұнық, салмақты шығуына септігін тигізеді. Ең қызығы – қобыз басының ішкі ойығының орта тұсында айнаның бекіп орналасуы (Сур. 2). Айна сол қобыздың «аксессуары» іспеттес рөл атқаруы ықтимал.

Сур. 1. Қылқобыз
(жанынан қарағандағы суреті)

Fig. 1. Kilkobyz
(photo from the side)

Сур. 2. Қылқобыз
(үстінен қарағандағы суреті).

Fig. 2. Kilkobyz
(photo from the above).

ҚР Ұлттық музейінің ғылыми кеңесі отырысында сөз сөйлеген белгілі зерттеуші, өнертанушы, этноаспаптанушы, қобызшы Ақнар Шарипбаеваның пікірінше: «Қобыздың жиналмалы келуі тұрмыста, көшіп-қонғанда ыңғайлы болуы үшін бейімделіп жасалған. Сондай-ақ көшпенділікке әдейілеп жасалғанын ескере отырып, қобыздың XX ғасырдан да бұрын жасалуын алға тартуға болады». Аспапты қазіргі Түркістан облысы, Созақ ауданының белгілі аспап шебері Ысмағұлов жасаған.

Негізгі қордағы келесі жәдігер «Сылдырмақ» – қазақ халқының көне музыкалық аспабы сілкімелі аспап болып жіктеледі. Шулы сылдырмақ аспабы тұтастай мыс, қола, жез секілді металлдар мен емен, үйеңкі, шырша ағаштарынан жасалады. Әуезді гармониясына байланысты «күлдіреуікті», «сәлпеншекті» деген түрлері де бар. Сырт пішіні ұстап ойнауға өте ыңғайлы әрі жеңіл. Шеберлер аспаптың сыртқы жағын алтын, я күміспен қаптаған.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7932 жәдігерге сипаттама:

Сипатталушы жәдігер негізінен алғанда кәдімгі қазақтың тұрмыс-тіршілігінде пайдаланылған қамшы болып табылады. Бірақ Болат Сарыбаевтың зерттеулеріне сүйенсек, оның жасаған музыкалық аспаптар кестесінде қамшы сылдырмақ өз алдына бөлек аспап болып жазылған. Сабы ағаштан, тілшесі былғарыдан жасалған қамшының орта тұсы қайыспен біріктіріліп бекітілген. Қамшының сабы былғарымен маталып, айналдыра

Сур. 3. Қамшы.

Fig. 3. Whip.

оралған. Сабының төменгі тұсында қамшыны іліп қоюға арналған былғары жіпшені байқаймыз (Сур. 3). Бірақ бәрінен қызығы – сол ілмешегіне сылдырмақтарды байланыстыра бекітіп, іліп қойғаны. Сылдырмақтарының саны 4, олар жұмыртқа пішіндес келген, ауыздары ашық, ішінде металл дөңгелекшелер орналастырылған. Қамшыны сілкіген кезде металл бір-біріне тиіп, шықырлаған дыбыс шығарады.

Қазіргі таңда қазақтың ұлттық аспаптары домбыра, шертер, саз сырнай, жетіген, сыбызғы, қобыз аспаптары ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, жіті зерттеліп келе жатыр. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарының әрқайсысы да зерттеу тақырыбы болып, орындаушылығы мен педагогикалық әдістемесінің елімізге кең ауқымда таралып жатқандығы осыған айғақ болып келе жатыр. Оның ішінде қолданылуы біздің дәуірден де бұрынғы ғасырлардан бастау алатын көне өнер саласы – қобыз тарту өнері де ғалымдарымыздың қаламына ілігіп, белсенді зерттелгендігі де қазіргі таңдағы ғылыми еңбектер мен ноталық жазба кітаптардан да анық байқалады. Қобыз тектес хордофонды аспаптар түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі. Қазақтар мен қарақалпақтар қобыз тарту өнерін VIII-IX ғасырда Қорқыттың есімімен тығыз байланыстырады.

Сипатталушы аспап – қазақтың байырғы көне музыкалық ағаштан жасалып, теріден қапталатын, ысқышты аспабы қобыз. Нақтырақ айтқанда, соның заманауи жетілген түрі прима-қобыз. Қобыздың 4 ішегі бар: оның 3-і металл, ал біреуі пластмасса тәріздес, лескаға ұқсайтын материалдан жасалған. Шанағы ойылып жасалып, бет қақпағы теріден иленіп керілген. Бет қақпағында 2 қарама-қарсы қойылған ромб және арқармүйіз оюлары тесіліп, ойылған. Аспаптың ағашы заманауи скрипканың ағашына өте қатты ұқсайды. Ілмегі қайыс теріден жасалып, шектерін түймесіне бекітеді. Шанақтың астыңғы жағы лактелген, бет қақпағы сәл бүлініп, кертіліп, қырылған, бояуы түсіп, кірлеген.

Домбыраның түрлері:

Ән мен күй домбырасы;

Аша;

Балашық;

Балдырған (екі нұсқасы);

Кең шанақты;
Қуыс мойын;
Қозықұйрықты;
Торсық;
Үш ішекті;
Тұмар;
Оркестр домбыралары;
Қоңыр дауысты (альт);
Ащы дауысты (секунда);
Жіңішке дауысты (прима);
Шертер;
Шіңкілдек

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіндегі негізгі қордың, соның ішінде ағаш қорының ішінде жоғарыда атап өткендей белгілі ғалым, қазақтың көне аспаптарын жаңғыртуда өте орасан еңбек еткен, музыкатанушы Болат Сарыбаевтың бірнеше ондық аспаптар коллекциясы сақталған. Коллекция негізінде келесі кезекте қазақтың ең танымал аспабы домбыраға тоқталған жөн болар. ҚР ҰМ қорындағы Б.Сарыбаев коллекциясы өте сирек кездесетін аспаптардан жиналған. Көне аспаптардың реставрацияланған бірнеше данасы негізінде жеке талдау келесідей:

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7769 жәдігерге сипаттама:

Сүйір келген, үшбұрышты қалақ домбыра. Бұның ерекшелігі де сол – қалақ домбыраның ең сирек кездесетін түрі сауырлы қалақ домбыраға өте жақын. Домбыра өте жинақы, шағын келген, ұстауға ыңғайлы. Тағы бір айта кететін ерекшелігі – 9 перне. Кәдімгі қарапайым екі ішегі болғанымен, дәстүрлі үйреншікті домбырадан әлдеқайда ерекшеленеді. Оның орыстың балалайкаға ұқсастығынан бөлек үндігі (тесігі) де өзінше ерекше (айқастырылып созылған крест). Алақаны мойнының жалғасы тәріздес болып келеді. Құлақтарының бірі дұрыс, бірі бүйірінде орналасқан. Шанағының өзі тұтас көрінгенімен, бет қақпағы мен түбі шегелермен жабылып бекітілген. Шанағы мен мойнының жалғасар жері сәл қалыңырақ келеді. Домбыраны қорға аларда оның тиегі болмағанға ұқсайды, себебі тиегі біртүрлі үлкен, түсі де басқаша, тым жаңа жонылған. Шанағының кейбір тұстары жарылып, оның орнын ағаш қалдықтарымен бітеген. Домбыраның түймесі де жоғалған болуы керек, орнында шеге тұр.

Музыка зерттеушісі Мұрат Әбуғазы домбыраның алғаш пайда болған жері Алтай тауы дегенді айтады. Атақты түркітанушы Қаржаубай Сартқожаұлы Моңғол Алтай тауының сілеміндегі Жарғалант-Қайырқан жотасындағы үңгірден домбыраға ұқсайтын екі ішекті, тоғыз пернесі бар ерте заманғы саз аспабын тауып алды. Домбыра тарихы жайлы айтар болсақ, шындығы мен аңызы аралас әңгімелер жетіп артылады.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7766 жәдігерге сипаттама:

Домбыра тұтас ағаштан ойып жасалып, шанағы тегіс келген. Пернелері байланбаған, бірақ шамамен мойнына 12 пернедей байлауға келеді. Домбыраның мойнында бекітіліп байланбаған 3-4 перненің жібі бар. Басты ерекшелігі – аталмыш домбыраның 3 үндігі (тесігі) бар. Сондай-ақ кеңінен таралған үлкен шанақты батыс домбырасы емес, шіңкілдек домбыра түріне жатады. Бұндай домбыра түрі көбіне Алтай, Жетісу, оңтүстік-шығыс өңіріне тән болып келеді. Домбыраның екі шегі бар, тиегі сақталмаған, алақаны безендірілмеген қарапайым болып келген, шанағына шегелермен бекітіп, қақпақ орнатқан, екі құлағы бір-біріне жақын орналасқан. Домбыраның мойны, әсіресе саға жағы жуан, ал ұзындығы шағын болып келгеніне қарап, оның иесі шымыр, жуан саусақты, аласа бойлы болып келген деп тұжырымдауға болады. Аспаптың бетінде ешқандай рулық-тайпалық белгілер көрсетілмеген.

Жоғарыда айтылғандай, домбыра қазақтың ең танымал, алғашқы түпнұсқа қалпынан көп айни қоймаған, маңыздылығын жоғалтпай келе жатқан бірден-бір аспап. Домбыраны қазіргі кезде кез-келген жерден, мейлі ол ансамбль, оркестр болсын, мейлі радио, мейлі концерттік бағдарлама болсын ести аламыз. Домбыра осы заманға дейін талай ғасырды, талайлаған дәуірді басынан кешіп, өзінің қазіргі күйіне дейін жетілдіріліп, жаңарды, жаңғырды. Бұрын домбыра көлемі орындаушының өз анатомиялық ерекшеліктеріне қарай жасалып, көшіп-қонуға ыңғайлатыла отырып, жасалды. Ат үстінде немесе үйдің қуыс бұрышында отырып-ақ айта беруге болатын бұл аспаптың шанағы да, мойны да шағын, пернелерінің саны қазіргіден азырақ болды. Бертін келе, музыкалық талғам мен заманның талабына сай пернелер саны 19-ға жетіп, шанағы ұлғайып,

көлемді дыбыс беріп, оркестрге ыңғайластыра отырып жасала бастады. Енді осы ғасырдың басында тіптен домбыраға электр тоғын жалғап, жаңа деңгейге шығарды.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7767 жәдігерге сипаттама:

Басты ерекшелігі – шанағы мойын тұсына жақындай келе қайта дөңес болып, екінші шағын шанақ іспеттес болып келуінде. Бұндай пішінді біз тек көп ішекті домбыралардан кездестіреміз. Алайда, алдымыздағы аспап кәдімгі екі ішекті. Домбыраның алақанында құлақтарынан бөлек тағы екі қосалқы тесікті байқауымызға болады. Реставрацияға дейін құлақтары алақанының басқа жерінде орналасуы мүмкін деген болжамға келуге болады. Алақанының жиектері толқынды болып келген, бұл, бәлкім, безендірудің бір түрі болуы керек. Шанағы тегіс келген, бет қақпағының төменгі тұсында қошқар мүйіз бейнеленген. Шанағының үстіңгі және астыңғы жиектері қызылмен боялған, ал қаптал тұсы көк түске боялып, бояуы уақыт өте келе көмескіленген. Шанағының орта тұсында еміс-еміс көрінетін оюы бар, ол да төрт рет қайталанатын, төрт түстікті көрсететін қошқармүйіз оюы болса керек. Үндігі шанағының жіңішкерген тұсына жақын орналасқан үшбұрыш пішінді болып келген.

Қазақта домбыраның ең көп тараған екі түрі бар. Қауақ домбыра форма жағынан пәлендей түрленбейді. Өзгертін тек шанақтың көлемі мен мойынның ұзындығы ғана. Батыс Қазақстан, Түркменстан, Қарақалпақстан, Өзбекстан, Ауғанстан жерінде кеңінен тараған. Ал қалақ домбыра өзінің сыртқы түрімен қалаққа ұқсас болғаннан кейін осылай аталған тәрізді. Оның үш түрі бар – иықты, бүйірлі және сауырлы. Домбыра Жиделібайсын, Жетісу мен Сарыарқаға, Қазақстанның оңтүстік-орталық өңіріне тараған.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7768 жәдігерге сипаттама:

Домбыра шағын көлемде келген, ұстауға ыңғайлы. Тұтас ағаштан ойып жасалған бұл домбыраның түрі шіңкілдекке келеді. Шанағы жұмыр, дөңес келіп тегістелген. Кәдімгі қос ішекті домбыраның жалғыз үндігі (тесігі) бар, алақаны мойнымен тұтастырылған, шайтан тиегі түсіп қалып, орнына басқа тиек бекіткен. Бет қақпағы шанағына шегелермен бекітілген. Қос ішегі түп жағындағы түймеге келіп оралып

байланған. Алақанының жоғарғы тұсында тағы қосымша тесік орналасқан: бұл домбыраны іліп қою үшін жасалған, ілмекке арнайылап істелген тесікше болуы керек. Домбыраның 19 пернесі бар, алайда көлемі, мойнының ұзындығы тек 12 перне үшін арнайылап жасалған болуы ықтимал. Мойнының саға жағы жуанырақ келген, шертпе күйлерге, не арқаның әндеріне өте ыңғайлы жасалған. Аспаптың шанағының астыңғы түп жағы аздап кертілген, жырылған, сызылған жерлері бар. Домбыра өте берік ағаштан жасалған деп толық сеніммен айтуға негіз бар. Бұндай домбыра ұлы ақын Абайдың ұстаған тұмар домбырасына қатты ұқсайды. Сондықтан Шығыс Қазақстанда, Алтай, Жетісу аймақтарында көптеп кездеседі деп айтуымызға болады.

Негізінен, мұндай сембиоздық қазақ рухани мәдениетінде көптеп кездеседі, бірақ әлі талай зерттеулерді талап етеді. Сондықтан да әрбір осындай біріктірілген құнды жәдігерлер қазақ халқының мәдениетінде, музейде зор мәнге ие.

Қорытынды

Қорытындылай келе қазақтың рухани мол мұрасы сан ғасырлап өзінің этнографиялық, халықтық, гендік маңыздылығын жоғалтпай келеді деп айтуға болады. Десе де, тарихтың тереңінде бір кездері халықтың игілігіне пайдаланылған мәдени артефактілердің ізін-ғайым жоқ болып кетуі жанға батары сөзсіз. Бабалар өсиетін қаза қылмай замандардан заманға, дәуірден дәуірге аманат етіп жеткізу ұрпақтың басты борышы болмақ. Тарихи әділетсіздіктердің, оқиғалардың бұрмалануынан, соғыс-қырыстың көп болуы себепті, өркениеттердің жойылуынан адамзат негізін қалап қалыптастырған талай тамаша дүниелер ұзақ өмір сүре алмады. Алайда ұмытылған тарихты жаңғыртып, өткеннің мәңгілік шыңырауында, уақыттың зынданында қалған, тереңдегіні қазып ала алған зертеуші ғалымдар бұл жараның жазылуын аз да болса тездететіні анық. Осындай жаны жомарт, ғылымға бар жан-тәнімен берілген, мәдениеттің нағыз жанашыры – Болат Сарыбаев. Болат Сарыбаев қазақтың ағаштан жасалған көне музыкалық аспаптарын жинап қана қоймай, оларды жүйелеп, жіктеп, жоғалған көне аспаптарды қайта жаңғыртып,

олардың жасалу әдістерін іздеп, сол табылған деректер бойынша қайта жасап шығарды. Көне аспаптардан құралған ансамбль жинап, ескі дала әуенін қайта оятты. Күні-түні тынбай ізденіп, еңбектеніп, бұрынғы өткен зерттеулерге сүйене отырып орасан үлкен жаңалықтар ашты. Оның жасаған зор еңбегі теңіз түбінен маржан іздеумен тең болмаса кем емес. Оны кей өнер зерттеушілері, өнер майталмандары «қазақ өнерінің, қазақ мәдениетінің Христофор Колумбы» деп атап кеткен. Осы атау оны толығымен суреттеп, әділ бағасын беретін сияқты. Қазіргі таңда оның бар ғұмыры бойы жинаған музыкалық аспаптар коллекциясы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде сақтаулы. Жалпы саны 309 бірлікті құрайтын бұл коллекция жоғарыдағыдай жіктелетіні айтылды. Ондағы әрбір жеке аспап өзінше құнды, өзінше ерекше. Сан қилы, әуендік ауқымы кең бұл музыкалық аспаптар өз кезінде

талай шеберлерден туындап, қолдан-қолға ауысып, әртүрлі өңірлерден жинақталды. Болат Сарыбаевқа дейін қазақ атаулы тек 4 аспапты таныса, ғалымның қалдырған еңбектерінің арқасында олардың саны 30-ға жетті. Болат Шамғалиұлынан бөлек аспаптарды жинап оларды насихаттаған шәкірті Жарқын Шәкәрім мен аспаптанушы З. Жәкішева да бар еді. Олар да біраз еңбектеніп, қазақ мәдениетінің дамуы үшін айтарлықтай із қалдырды. Енді кейінгі ұрпақ осы зерттеушілердің сара жолы арқылы жүріп өтіп, рухани білімді бойына сіңіріп, мәдениетке деген зор махаббаты мен ынтасын білдіріп, ұмытылған өнер жәдігерлерін жаңғыртуды қолға алса, жоғарыда аталған Болат Шамғалиұлы Сарыбаев секілді ғалымдардың аруағы риза болар еді. Ол кісілердің қалдырған жазбалары, зерттеулері арқылы шын ізденіп, талмай еңбектенсе бабалар аманатының орындалары хақ еді.

Әдебиеттер

1. Әсел Сарқыт. anatili.kazgazeta.kz/news/50271. Болат Сарыбаевтың мұралары қайда? // Ана тілі.
2. Сарабаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Альбом. – Алматы: Жалын, 1978. – 136 б.
3. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы, 1981. – 208 б.
4. Сарыбаев Б. Казахские музыкальные инструменты. – Алма-Ата: Жалын, 1978. – 172 б.
5. Шәкәрім Ж. Көне дүние күмбірі. – Алматы: Өнер, 2013. – 191 б.

References

1. Ásel Sarqyt. anatili.kazgazeta.kz/news/50271. Bolat Sarybaevtyń muralary qaida? [Where is the legacy of Bulat Sarybayev?] // Ana tili.
2. Sarabaev B. Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary [Kazakh musical instruments]. Albom. – Almaty: Jalyn, 1978. – 136 b.
3. Sarybaev B. Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary [Kazakh musical instruments]. – Almaty, 1981. – 208 b.
4. Sarybaev B. Kazahskie mýzykalnye instrýmenty [Kazakh musical instruments]. – Alma-Ata: Jalyn, 1978. – 172 b.
5. Shákárim J. Kóne dúnie kúmbiri [The sound of ancient times]. – Almaty: Óner, 2013. – 191 b.

Камунов С.Р.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Қазақстан
e-mail: skamunov@gmail.com

**ТРУД Б. САРЫБАЕВА
В МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ
ИНСТРУМЕНТОВ И ОПИСАНИЕ
ЕГО КОЛЛЕКЦИИ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ РК**

В статье рассказывается о том, как известный ученый, проводивший исследования по одной из основных областей казахской культуры – казахской музыке, внес огромный вклад в развитие казахского искусства – это инструментолог, этнограф, педагог Болат Шамгалиевич Сарыбаев, посвятивший всю свою сознательную жизнь изучению казахских музыкальных инструментов. Он всячески способствовал развитию казахской музыкальной культуры, возрождал древние инструменты, о которых ранее никто не знал. Кроме того, статья повествует о многообразии его жизненного пути, о том, как он пришел на этот путь, о том, как он собирал старинные музыкальные инструменты по регионам Казахстана, не только осваивал приемы их игры, но и обучал своих учеников, первым создал оркестр из этих инструментов и добился того, что эти инструменты стали наравне с домброй, кобызом в учебных заведениях.

Ключевые слова: Болат Сарыбаев, музыкальные инструменты, домбра, кобыз, инструментоведение.

Kamunov S.R.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: skamunov@gmail.com

**B.SARYBAYEV'S CONTRIBUTION
TO THE MODERNIZATION OF
KAZAKH INSTRUMENTS AND
DESCRIPTION OF THE COLLECTION
IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article is devoted to the development of Kazakh musical culture through the study of ancient musical instruments by Bolat Shamgalievich Sarybayev, a well-known connoisseur of Kazakh music, instrumentalist, ethnographer, educator, who made a significant contribution to the development of Kazakh art and devoted his life to the study of Kazakh musical instruments. He recreated ancient instruments that no one knew before. The article considers the diversity of his life path. It describes his way to this path and collecting the ancient musical instruments from different regions of Kazakhstan. B. Sarybayev not only mastered the techniques of playing these instruments, but also taught his students. He was the first to create an orchestra of these instruments and went on to teach the old instruments in educational institutions.

Keywords: Bolat Sarybaev, musical instruments, dombra, kobyz, instrumentation.